

Smetana, Jan

Proměny struktury městské sítě na severu Čech do 15. století

Archaeologia historica. 1995, vol. 20, iss. [1], pp. 23-34

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140120>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Proměny struktury městské sítě na severu Čech do 15. století

JAN SMETANA

I. Vymezení tématu

Většina příspěvků, přednášených na konferencích archeologie středověku, rozšiřuje výraznou měrou dosavadní poznání vzniku a vývoje městských jader především analytickým směrem. Nezbytnou součástí studia vývoje měst však musí být také vyhodnocení jejich významu v širším kontextu nejbližšího okolí i rozsáhlejšího regionu, v nichž byly tyto lokality nositeli základních ekonomických atributů měst, tj. především místem trhu a nezemědělské výroby. Jde tedy m.j. o hodnocení prostorového uspořádání jevů, v tomto případě fenoménu měst i městeček, vykazujícím ve studovaném období, jak bude ukázáno, značnou dynamiku na straně jedné, ale současně – jak z hledisek geografického rozložení, tak pokud jde o majetkoprávní vazby – značnou variabilitu. Zároveň je tento příspěvek pokusem o částečné resumé některých poznatků, týkajících se vzniku a vývoje severočeské městské sítě od 13. do 15. stol. Netřeba snad zdůrazňovat, že tu nejde o syntézu, ale spíše o nutný přehled a utřídění určitých problémových okruhů, jakožto diskuzních východisek dalšího poznání.

2. Vývoj míry urbanizace

Systémová analýza českých měst, publikovaná F. Hoffmannem (1990) přinesla do studia vývoje českých měst, po předchozích náběžích J. Marka (1961), R. Nového (1973) a samozřejmě i dalších, kvantifikační hlediska. Spolehlivý katastr městských lokalit pro jednotlivá staletí sice dosud neexistuje, zároveň je ale jisté, že sotva kdy budeme mít k dispozici výrazně exaktnější podklady nežli dnes. Proto i s vědomím jistých odchylek je možno říci, že roli instituce měst v každém regionu vymezuje alespoň orientačně srovnání jejich počtu s obecněji platnými čísly, vyjadřujícími jedinou možnost přesnějšího vyjádření míry urbanizace. Ve studované oblasti, vymezené z praktických důvodů možnostmi komparace hranicemi někdejšího Severočeského kraje, vzniklo v uvedeném období (do r. 1500) celkem 73 lokalit, vykonávajících alespoň základní městské funkce, nepočítáme-li Žitavu (obr. 1). Vyčleníme-li z tohoto počtu translace (Smetana 1989), při nichž se v zásadě jednalo o funkční nahrazení jedné lokality jinou (Starý Bezděz–Bělá p. Bezd.), popřípadě krátkodobé přesuny městských funkcí (Rusó–Smetana 1994) do jiné lokality téhož dominia (Libochovice–Podhradín, Hrádek n. Nis.–Grafenthal), zůstane i tak celých 70 lokalit městského typu na plochu 7 810 km² (RLO I.1, 44), což znamená, že na sklonku středověku tu existovala jedna takováto lokalita na 112 km². Tato hustota odpovídala velmi přesně poměrům na Moravě s dnešní částí Slezska, kde na město nebo městečko připadalo také 112 km², zatímco v samotných Čechách o celkové rozloze asi 52 000 km² byla průměrná plocha větší, a to kolem 130 km² (Hoffmann 1992, 85, 86).

Tomu ovšem předcházel složitý vývoj, v jednotlivostech samozřejmě ještě ne zcela analyzovaný, čemuž odpovídají i rozdílné údaje v dosavadní literatuře. Do konce přemyslovského období je na území Čech uváděno na 150 měst, městeček, popřípadě trhových osad (Velímský 1989, 69; Richter–Velímský 1993, 84), zatímco F. Hoffmann (1992, 85–86) uvádí číslo 164. Za použití průměru můžeme tedy na jedno takové sídliště počítat

asi s 332 km². V severních Čechách však v tomto dějinném úseku vzniklo 29 takových lokalit, čili jedna na zhruba 270 km². Míra urbanizace tu tedy byla v tomto období vyšší, i když v některých případech nešlo ještě o skutečná institucionální města, ale o problematickou kategorii tzv. trhových míst, které se věnoval podrobně J. Kejř (1987) zejména pokud jde o nejstarší doklady příslušných termínů. Na tomto místě je ovšem nutno konstatovat, že dosud nebyla sledována horní hranice jejich výskytu. Ta, jak se zdá, se v podstatě překrývá s přemyslovskou epochou,¹ přičemž u většiny takovýchto lokalit je možno v dalších etapách zaregistrovat přechod ke skutečné městské formě.

Ke konci předhusitského období (1400) existovalo v Čechách podle R. Nového (1973, 73) již 322 městských lokalit, popřípadě 363, jak nověji uvádí F. Hoffmann (1992, 86), či dokonce 450 (Richter–Velímský 1993, 85), což by představovalo jednu na asi 143 km² či dokonce 116 km². Prvému z těchto čísel prakticky odpovídaly i severočeské poměry, kde tehdy bylo analogických sídlišť již 56, tedy jedno na zhruba 140 km². Míra urbanizace Čech jako celku i samotného severu království se tedy v průběhu 14. stol. v podstatě zhruba vyrovnala.

V průběhu 15. stol., respektive hlavně v jeho druhé polovině se potom vývoj dostal k císlům, které již byly uvedeny výše. Doplnit je třeba jenom ještě, že míra urbanizace na severu země dospěla opět k poněkud vyšším ukazatelům, než je zemský průměr. A to ještě před hlavní fází vzniku hornických měst a městeček v Krušnohoří, Lužických i Jizerských horách v průběhu předbělohorského století, kdy byl tento trend ještě zdůrazněn (Jančárek 1971).

3. Města v majetkoprávní struktuře regionu

3.1 Královský majetek

Vývojovým základem městské sítě se stala města královská, ať již vznikla u někdejších přemyslovských hradeckých center (Litoměřice, Žatec, Děčín, popř. Žitava), či jinou vazbou na předchozí vývoj (Kadaň, Louny, Most, Ústí n. Lab.). To je, zejména po pracích J. Žemličky (1978b) a T. Velímského (1989), dostatečně zřejmé. Plně domyslet však bude třeba tu skutečnost, že zdaleka ne u všech hradeckých center královská města opravdu vznikla. Příkladem jiného směru vývoje je totiž např. Bílina (Tomas 1979a, 90; Rusó–Fejtová 1991) a podobně se ve 14. stol. proměnily poměry i v Děčíně (Velímský 1991). Do širšího kontextu je nutno zařadit také nevydařenou snahu o vysazení královského města pod Bezdězem, spjatou se třemi lokačními pokusy (Doksy, Starý Bezděz, Kuřívody), kde do velkolepého kolonizačního podniku Přemysla Otakara II. negativně zasáhlo oslabení panovnické moci po r. 1278 (Smetana 1989, 99) a stala se z nich nevýznamná města poddanská, stejně jako z Chomutova a ve 14. stol. i z Budyně n. O. (Tomas 1979b, 67; Velímský, rkp.). Z celkového počtu 13 královských založení přemyslovského věku (bez Žitavy), se jich do dalších staletí trvaleji udrželo 6 (Kadaň, Litoměřice, Louny, Most, Ústí n. Lab. a Žatec), tedy necelá polovina. Podstatné také je, že ve zkoumaném regionu v období 14. a 15. stol. žádné další královské město již nevzniklo.²

3.2 Církevní majetek

V literatuře se zpravidla uvádí, že značný podíl na vzniku měst měla založení církevních vrchností (Hoffmann 1992, 85). Pokud jde o severní Čechy se však tato skutečnost nijak kvantitativně výrazněji neprojevuje.

V majetcích **pražského biskupství** je velmi dobře sledovatelná souvislost mezi rozmístěním původních tržních osad a jednotlivých majetkových enkláv, rozmístěných radiálně ve směru hlavních komunikací z centra do okrajových částí země (Boháč 1979, 166–167; Richter 1982, 250). K nejstarším součástem tohoto majetku náležela Roudnice, kde prvá bezpečná zmínka o městě přichází k r. 1278 a kde lze předpokládat, že městské zřízení

vzniklo za Přemysla Otakara II. (Tomas 1979b, 66). Starý biskupský majetek se nacházel také v okolí Blíževedel s doloženým předkolonizačním osídlením a trhem k r. 1292 (RBM II, č. 2806, s. 1229; Gabriel–Smetana 1980, 134).

Z řádových institucí vyvíjeli zakladatelskou iniciativu **benediktini**, kteří založili městečko před svým klášteřem v Postoloprtech asi také již ve 13. stol. Ženská větev řádu založila město v předpolí teplického klášteřa, existující už r. 1287 (Velímský, rkp.), zatímco svatojiřský klášteř na pražském hradě učinil centrem své majetkové enklávy v Českém středohoří Třeбенice, uváděné jako tržní místo k r. 1299 (RBM II, č. 1829, s. 785).

Opačný případ neexistence města před klášteřním ústředím je sice na první pohled zarážející, ale nebyl zdaleka ničím neobvyklým. Týká se to např. **premonstrátek** v Doksanech. Zde je třeba vyhodnotit okolnost, že v prostředí právě tohoto klášteřa je výrazný zájem o městské lokace doložitelný velice záhy, stejně jako smysl pro příslušná právní pořízení. K jeho majetkům se totiž vztahuje už nejstarší známá panovnická výsada k založení poddanského města v místě zvaném „*Cunnigberch*“, pocházející z r. 1232 (CIM IV. 1, č. 1, s. 13). Pro naši problematiku není podstatné, nakolik a kde přesně se vysazení města s právem výročního trhu uskutečnilo (Velímský 1992b), neboť postačí vědomí, že tato listina dokládá neobyčejně výrazný zájem doksanských o podobné kolonizační podniky v době, kdy to ještě vůbec nebylo běžné. Rovněž založení Kravař, v tomto případě již plně zdařilý podnik, uskutečněný v letech 1261–1276, bylo poměrně časně (Smetana 1990, 53–61). Zdejší měšťané, tedy doksanskí poddaní, se již v r. 1264 podíleli na vysazení dalšího města na zeměpanském majetku v okolí Bezdězu (Žemlička 1980a, 737–739), což nepřímou dokládá přítomnost kapitálově silných jedinců, jejichž aktivita je při městských lokacích pokládána za nezbytnou (Radová–Hauserová 1991, 121). V r. 1264 je na doksanském majetku doložena Koloveč na Domažlicku jako ves „*cum foro et theloneo*“, tedy další jádro možného městského vývoje (Kotyza–Smetana 1991, 624). Pokud jde však o vlastní klášteřní ústředí je naopak u premonstrátského řádu absence města dosti častá. Příkladem mohou být nejen samotné Doksany, ale také Želiv a ani strahovský klášteř neměl ve 13. stol. vlastní tržní osadu, podobně jako klášteř ženské větve premostrátského řádu v Louňovicích pod Blánkem (Richter 1982, 148).

Cisterciáci, o nichž byla vyslovena domněnka, že jejich nadnárodní prostředí mohlo přispět k šíření odborných znalostí a snad i zprostředkování potřebných specialistů na vyměřování městských lokací do kolonizačních oblastí (Hauserová 1992, 13), zasahovali do severních Čech především z klášteřa Hradiště nad Jizerou, založeného r. 1188, tedy o něco později než se dosud předpokládalo (Nový 1991, 143). Ti vysadili asi 2 km odtud dnešní Mnichovo Hradiště, doložené jako „*civitas*“ již k r. 1279 (FRB II, 348), ale vytvářeli výrobní střediska i v enklávách, vzdálených od ústředí. Pro cisterciáky (ale také benediktiny) bylo od druhé poloviny 13. stol. charakteristické též napojování na významnější královská i poddanská města, kde zřizovali proboštství. O jejich existenci již v této době máme ve studované oblasti (Žatec, Jablonné v Podj.) však jen velmi neurčité zprávy (Jirásko 1979, 154). Nějaké sídliště s rozvinutou hrncířskou výrobou, které mělo vazby k proboštství hradištských cisterciáků, vzniklo také u České Lípy již v době předcházející skutečné městské lokaci. Zřejmě v souvislosti s ní bylo jejich ekonomické centrum v této oblasti přeloženo ke staré vsi Jezvě, kde se r. 1352 připomíná tzv. „*Nova civitas*“ (Smetana 1979, 588). Jiným cisterciáckým klášteřem byl na severu Čech Osek, založený po r. 1197 (Nový 1991, 145). Na jeho majetcích, nepočítáme-li jakési valové opevnění v prostoru oseckého Dolního nádraží (Charvátová 1984, 240–241), neznáme dlouho žádné tržní centrum, neboť až ve 14. stol. vzniklo městečko Škrle, tvořící ekonomické jádro izolované enklávy, ležící 26 km od klášteřního centra. Jako „*oppidum*“ je poprvé doloženo r. 1341, ale ještě téhož roku bylo panovníkem povýšeno na „*civitas*“ (RBM IV, č. 883, s. 351; CIM IV.1, č. 47, s. 70; Charvátová 1984, 240–241). Druhým městečkem panství se s rozvojem krušnohorského dolování stal Hrob, doložený ale jako „*opidum*“ až r. 1458 (CIM IV.2, č. 335, s. 38), vzniklý opět mimo jádro oseckých držav.

V souvislosti s klášterní ekonomikou je proto třeba do obecné polohy uvést různá analytická zjištění, že některé kláštery zprostředkovávaly svoji ekonomiku, jak u vlastního ústředí, tak v jednotlivých enklávách, prostřednictvím hospodářských dvorů (grangíí), což se týkalo také Lovosic, které ve studované oblasti získal cisterciácký klášter Altzelle v Sasku (Sommer 1978, 330; Schattkowski 1984, 222–223).

Pro přehlednost je na tomto místě nutno shrnout, že z celkového počtu 73 městských založení se církevní instituce do konce 15. stol. podílely 9 lokacemi (6 ve 13., 2 ve 14. a 1 v 15. století), což ukazuje na sestupnou tendenci zakládacích iniciativ tohoto sociálně ekonomického prostředí. Biskupské lokace z tohoto počtu byly dvě a náležely ještě do 13. stol. Připočteme-li celkem 13 královských založení, spjatých rovněž ještě se 13. stol., je zřejmé, že na urbanizaci severních Čech se rozhodující měrou podílel jiný společenský subjekt. Ten představovaly šlechtické rody, které navíc ve 14. stol. získaly do majetku celkem pět původně královských lokací (Budyni n. O., Děčín, Bezděz, Doksy a Kuřívody).

3.3 Šlechtický majetek

Zakladatelská aktivita šlechty se projevovala už ve 13. stol., kdy – zejména v jeho druhé polovině – dala vzniknout celkem deseti městům nebo alespoň jejich zárodečným formám (Bílina, Česká Kamenice, Český Dub, Dubá, Duchcov, Frýdlant, Jablonné v Podjí., Kopisty, Maštov, Slavětín). Vrcholu dostoupila ve století 14., kdy jich přibýlo celkem 24 (Bělá p. Bezd., Benešov n. Pl., Blšany, Buškovice, Cvikov, Česká Lípa, Ervěnice, Hodkovice n. Moh., Hoštka, Jirkov, Krupka, Kryry, Libochovice, Mimoň, Panenský Týnec, Přísečnice, Ročov, Rumburk, Stráž p. Ralskem, Údlice, Ústěk, Vilémov, Vroutek a Zákupy). Do 15. stol. lze potom datovat vznik celkem 15 dalších (Březno, Holany, Hrádek n. Nis., Chrastava, Chřibská, Jestřebí (Krušina), Klášterec n. O., Kralupy u Chomutova, Lubenec, Osečná, Strupčice, Šluknov, Verneřice, Žandov a Železný Brod), nepočítáme-li Grafenthal a Podhradín, které vznikly jako dočasné funkční náhrady jiných, již existujících poddanských měst (Hrádek n. Nis. a Libochovice).

Uvedená čísla nelze samozřejmě chápat jako údaje exaktně statistické. Zařazení měst do jednotlivých fází vychází vesměs z prvního dokladu o již existujícím městě či městečku (*civitas – oppidum*) či z jiné možnosti datování existujícího stavu, takže oboustranné přesahy jsou v jednotlivých případech možné.³ I tak ale uvedená čísla celkový trend, i základní dynamiku vývoje nepochybně vyjadřují.

Objektivní podněty k jakémusi „řízenému“ vytváření této kategorie poddanských měst a městeček byly primárně determinovány základními ekonomickými potřebami vznikajících a proměňujících se šlechtických dominií na straně jedné a všeobecným rozvojem peněžní formy feudální renty na straně druhé. Funkčně byla povaha celého jevu charakterizována jednak poskytováním záštity ze strany majitelů dominií, jednak existencí přirozeného a majetkoprávně zajištěného hospodářského zázemí pro vytvářející se střediska trhu, a to i za těch okolností, že právní postavení jejich obyvatel nebylo ještě plně zakotveno (R. Nový 1973, 76).

4. Prostorové relace

Po předloženém přehledu se naskýtá otázka, jaké obecnější ekonomické a sídelní důsledky byly s těmito skutečnostmi spojeny. Domyslíme-li úvahu J. Tomase (1979a, 115–116), který upozornil na vytváření hierarchizované urbanistické struktury, můžeme mít za to, že všechna města a městečka v Čechách, která samozřejmě byla místními trhy pro své nejbližší okolí, představovala body ekonomické struktury I. stupně. Další. II. stupeň, vytvářela v této logické abstrakci všechna města, chráněná zvykovým či kodifikovaným mílovým právem. K tomuto modelovému schématu je nutno do téže kategorie doplnit ve studované oblasti roli Žitavy, tvořící součást Čech až do r. 1635 (Smetana 1994, 17). Tato střediska tvořila součásti struktury III. stupně, jejímž českým centrem byla Praha.

Nejstarší severočeská poddanská města vyrůstala za hranicemi okruhu jedné české míle, měřící asi 11 km (Tomas 1979b, 71). Přesně ve dvojnásobku mílové vzdálenosti od Litoměřic, nejstaršího českého královského města na pravém břehu Labe, vznikly po r. 1261 Kravaře (Smetana 1990, 55). Toto hledisko bylo zřejmě promyšleně uplatňováno i při snahách o vysazení královského města pod Bezdězem, který leží opět přesně 22 km od Kravař, jehož měšťané tu byli lokátory (CDB V.1, č. 423, s. 627). Kravaře tedy zůstaly přesně mezi takto chápanými ideálními okruhy. Ne asi náhodou v krajině mezi Děčínem a Žitavou vzniklo ve stejných prostorových dimenzích o něco později jedno z nejvýznamnějších poddanských měst oblasti – Česká Lípa (Gabriel–Panáček 1990, 24), neboť „právě srovnatelná kapacita zázemí mohla poměrně rychle sblížit úroveň měst navazujících na rozdílné kořeny“ (Klápště 1994, 51). Analogické prostorové vztahy působily částečně ještě i ve 14. a 15. stol. Tak například v souvislosti se snahami vrcholůžických měst o likvidaci týdenních trhů v Rumburku v letech 1390–1422 spolupůsobila při jejich udržení kladně především ta okolnost, že nově vzniklé městečko leželo prakticky přesně dvě české míle od Žitavy, tedy bezpečně mimo její vlastní mílový okruh (Smetana 1994, 17). Jinak tomu bylo v případě Hrádku n. Nis., který tuto podmínku nesplňoval, což si vynutilo (byť jenom dočasně) přenesení trhu přímo k centru panství, konkrétně pod hrad Grabštejn, kde koncem 15. stol. vzniklo městečko Grafenthal (Seeliger 1936, 65). Naznačená distance byla zřejmě natolik důležitá, že tam, kde nebyla dodržena, se z původně královského založení stalo město poddanské. Uvažovat lze takto např. o Děčíně i Chomutově.

V této rovině šlo ovšem o ideální, řekněme jakousi vertikálně determinovanou urbanistickou strukturu celé země, jejíž vznik byl nějakým způsobem „řízen“ přemyslovskými panovníky (Hoffmann 1992, 84–85). Potřeby jednotlivých feudálních panství byly samozřejmě dány zcela jinými měřítky, neboť tu šlo o realizaci městských funkcí v rámci nestejně velkých a prostorově i majetkoprávně se proměňujících dominií.

Na šlechtickém majetku byl proces urbanizace dán specifickými podmínkami feudální držby a souvisel velmi těsně s postupem vesnické kolonizace. Protože celý tento proces vyrůstal v neposlední řadě z možností i potřeb vrcholně feudální nobility, zdá se, že také při analyzování časových vrstev vzniku poddanských měst na šlechtickém majetku bude nutno více propracovat genezi jednotlivých velkostatků, s využitím detailních výsledků genealogického studia, jako to učinil při sledování kolonizačního procesu v Českém středohoří J. Žemlička (1978a, 62–76). Podobně napomohl při identifikaci raně feudální tržní osady Pátek s Maštovem rozbor vývoje majetkové držby **Milhosticů** (Velímský 1992a). Ke genezi a podmínkám vzniku tržních osad Hrabišín (Rusó 1988) a Vrutek přispěla zase rozbor vývoje majetku **Hrabišiců** (Žemlička 1990a) a obdobná analýza přispěla k lepšímu poznání počátků vrcholně středověkého Mostu (Velímský 1992c). V Podkrušnohoří kolonizoval také rod **Načeplukoviců**, na jejichž majetku se uvádějí trhové vsi Slavětín (1268) a Ervěnice (1278) a s tímto rodem byly zřejmě spjaty i počátky tržní osady v Dubé východně od Labe (Šimák 1938, 621,764). Hegemony feudální držby v labském pravobřeží byly ovšem mocné rozrody **Markvarticů** a **Ronovců**, spjaté svými původy s přemyslovskými kastelániemi v Děčíně a Mladé Boleslavi, popřípadě v Žitavě (Žemlička 1990b, 25; Raková 1979; Urban 1992, 199, 203). Oba rozrody se po polovině 13. stol. rozdělily do řady rodů a ty opět do řady větví, přičemž zpravidla docházelo také k dělení majetku, vytváření nových samostatných panství a vzniku jejich nových mocenských či ekonomických center Podobně jako u královských měst, jak ukazuje T. Durdík (1995), je možno potom i na šlechtických dominiích, samozřejmě v různých časových vrstvách, s naznačenými změnami souvisejícími, pozorovat vytváření „klasické“ dichotomie sídla (hradů) a ekonomického jádra panství (města) (Smetana 1990, 68; Gabriel–Panáček 1994).

Právě základní vazba měst či městeček k potřebám jednotlivých dominií, nikoliv tedy k nějak rovnoměrně vymezenému širšímu geografickému zázemí, byla příčinou značného zahuštění trhových středisek v některých oblastech. F. Hoffmann (1992, 296) uvádí, že jako optimální se ukazovala sice vzdálenost 15–20 km mezi nimi, ale že často byla

i mnohem menší. Jako příklady zmiňuje distanci 4–5 km. V severních Čechách je však nejmenší zjištěná vzdálenost pouhé 2 km, což se týká prostorového vztahu mezi biskupskými Blíževdly a doksanskými Kravařemi již pro sklonek 13. stol., k nimž později přibýly ještě Stvolínky, vyvinuvší se v městské středisko z potřeb sousedního šlechtického panství Ronov, vzdálené od obou předchozích rovněž pouhé 2 km (Smetana, 1990, 68). V západní části studované oblasti dělí Vroutek a Kryry pouhé 3 km a pokračovat by bylo možno dále. Již nyní je však nutno odvodit, že zatímco v blízkém zázemí královských měst se dlouho tržní střediska vznikající na šlechtickém majetku dařilo potlačovat, u samotné této skupiny rádoře rovnocenných sídlišť nebyla podobná diskriminace přirozeného vývoje možná. Sídelně geografické souvislosti však v těchto případech limitovaly ekonomický význam a tím i velikost jednotlivých lokalit.

5. Velikostní relace městských sídlišť

Výzkumy v Hradci Králové, Českých Budějovicích, v Mostě i jinde prokázaly více-méně dlouhodobou kontinuitu základních charakteristik půdorysů těchto měst v podstatě od jejich počátků, či ve velmi krátkém časovém odstupu od nich (Richter 1975, 250; Klápště–Velímský 1981; Čechura 1986, 246). Proto tedy, byť i s vědomím jisté nespolehlivosti retrogresivní metody při zjišťování velikosti měst a městeček ve středověku (srv. např. Frolík–Sigl 1985, 178–179; Petráň 1985, 491) a nutné nepřesnosti, vycházející z různé hustoty zástavby uvnitř městských areálů, jsou kvantitativní a z toho odvozené kvalitativní rozdíly velmi významné, logické i zřejmé. Logické proto, že byly dány obecně ekonomickými podmínkami a potřebami. Zřejmé vzhledem k tomu, že potřeby jednotlivých regionů ovlivňovaly výslednou velikost měst. Jedním z případů bylo zahušťování zástavby hrazené plochy, způsobené vzrůstem počtu obyvatel (Marek 1961; Bakala 1977, 116 Petráň 1985, 501, 502, 504; Čechura 1986, 250).

Dalším způsobem bylo rozšiřování měst zvětšením obvodu jejich hradeb. Nejvýrazněji je to sledovatelné u Žitavy, která se z původních 8 ha rozrostla po r. 1265 na celých 38 ha (Bauer 1947, 11). Jenom málo českých měst však ve 13. stol. překročilo rozměry opevněného jádra plochu 20 ha. Z dnešních severočeských měst byl ve 13. stol. největším městem Most se 16 ha (Richter–Velímský 1993, 83) a do této velikostní kategorie vyrostl již tehdy také Žatec (Tomas 1967, 41–42). Ve 14. stol. je předstihly Litoměřice, jejichž opevněné jádro za vlády Karla IV. vyrostlo z původních 7,5 ha na 18 ha (Tomas 1985, 68–69), Děčín po translaci měřil namísto původních 7 ha celkem 12 ha (Smetana 1979, 595; Velímský, 1991, 45) a Ústí n. Lab. se po husitských válkách rozrostlo z 9 na 14 ha (Smetana 1979, 596). Ostatní královská města na severu země – Louny a Kadaň – se spojila s rozměry jádra asi 10 ha (Petráň 1985, 491). Teprve docenit bude třeba prostý fakt, že vyšší právní statut královských měst nevedl přímočaře k jejich větší velikosti oproti městům poddanským. Tak Bělá pod Bezdězem i Teplice dosáhly ve 14. stol. překvapující rozlohy 18 ha (Razím 1985, 144; Velímský, rkp.). Do 10 ha vyrostla Česká Lípa (Smetana 1979, 589) a také Maššov (Velímský, rkp.). Chomutovské historické jádro měří 8 ha (Hoenig 1921, 22). Většina poddanských měst ovšem náležela do kategorie tzv. trpasličích měst (Richter 1982, 258–260), jako Ústětk a Kravaře, které měly asi 4,5 ha (Smetana 1988, 97–98; 1990, 59), či Frýdlant se 3,5 ha (Razím 1990, 514) a Český Dub se 3 ha (Richter 1982, 260). Ještě menších rozměrů, a to od 0,5 do 2 ha, dosahovaly tzv. latrány a opevněná předhradí (hradní městečka), z nichž na severu země vznikly v 15. stol. Podhradín pod Házburkem a Grafenthal u Grabštejna (Rusó–Smetana 1994, 331–332).

Charakteristickým rysem českého gotického urbanismu byla náměstí, jejichž velikost by snad mohla do jisté míry signalizovat význam místního trhu jednotlivých měst, i když se podle představ urbanistů zdá, že rozlehlá náměstí byla v řadě případů neúměrná velikosti příslušných lokalit (Líbal 1970, 9, 10). V. Razím (1993, 19) soudí, že nápadná velikost náměstí některých českých městských sídel, „nápadná i ve srovnání s většinou západních městských lokací“ je projevem méně hodnotného urbanismu. Dokládá, že tako-

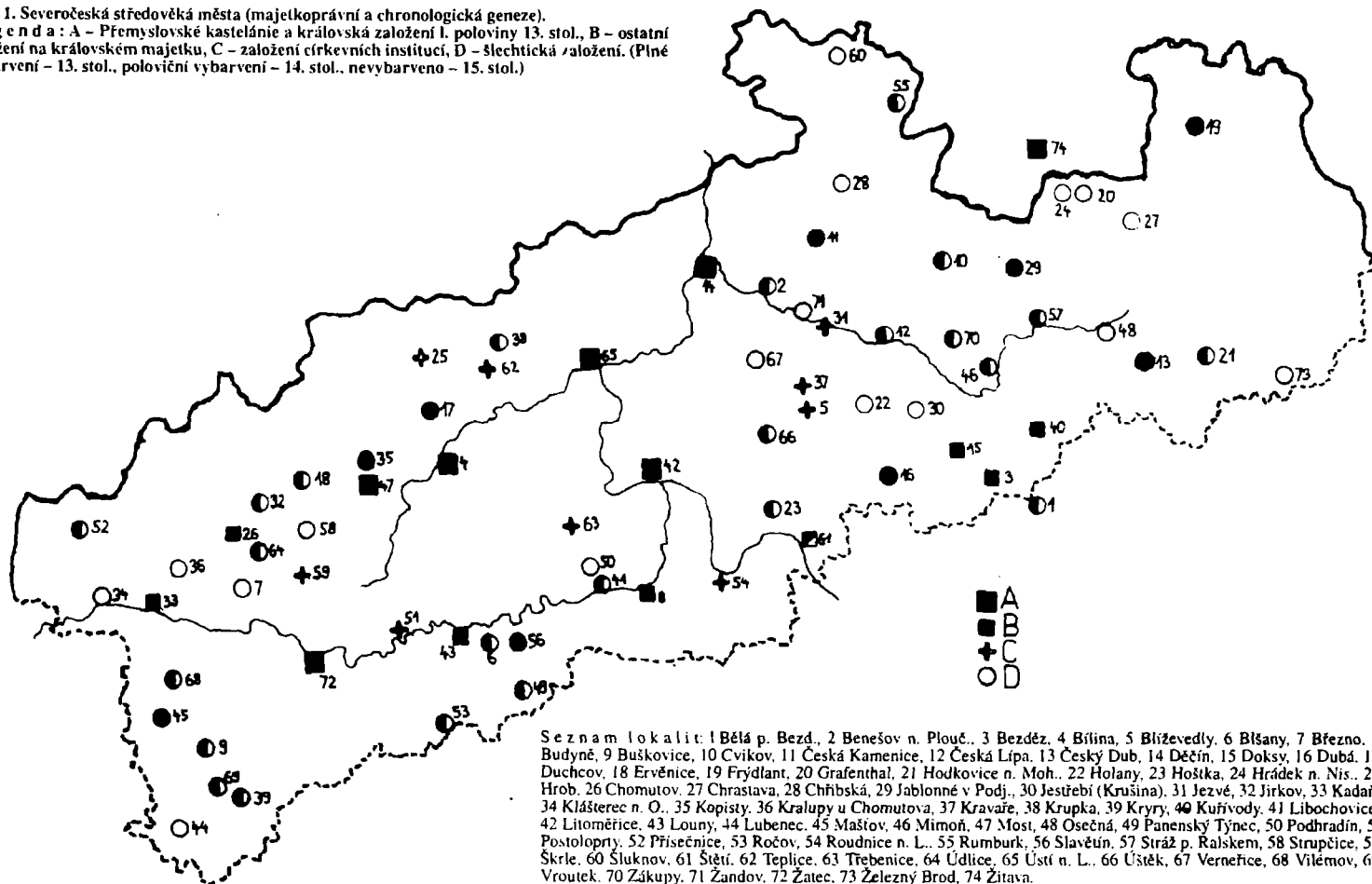
véto lokality mají jak z půdorysného, tak sociálně ekonomického hlediska blíže k ryze agrárním sídlům, než k vyspělým městům. A závěrem přímo vyvozuje, že „velikost náměstí či ústředního prostoru jakékoliv lokace ... nesouvisela s tržní funkcí, ale spíše se sociálním a ekonomickým postavením obyvatel sídla a jejich vzájemnými vztahy“. Nápadného rozsahu některých náměstí si povšiml také K. Kuča (1992, 123–125) na vzorku některých jihočeských městeček, charakteristických zástavbou pouze kolem velkého tržiště i absencí uliční sítě a upozornil, že podobná půdorysná uspořádání byla nejvýhodnější pro agrárně řemeslnické lokality, kde byla současně výrazem neexistující větší majetkové diferenciaci. Ukazuje dále, že při jejím použití se v případech neopevňených sídlišť, jejich obvod mohl být takto uzavřen alespoň zástavbou, otevřenou pouze na přístupech, uplatňovaly také aspekty obraně.

Nejsou to ovšem jediné způsoby výkladu daného jevu. Velmi zajímavý názor zastává M. Hauserová (1992, 14), která vyvozuje z faktu obrovských rozdílů poměru rozlohy náměstí k zastavěné ploše, zjištěné u západoevropských středověkých měst, ve srovnání se situací vyskytující se u nás, že tato skutečnost „mohla souviset s přizpůsobením přejetého půdorysného schématu odlišným tržním zvyklostem“. Zdá se, že tento poměr odráží i určité posuny ve funkcích českých měst, v nichž se, vedle vlastní ekonomické aktivity jejich obyvatel, výrazněji prosazovala determinace jejich úlohy tržních center celého spádového území, nežli tomu bylo v západních zemích. Současně předpokládám, že celou problematiku je nutno stratifikovat ještě daleko hlouběji. Protože náměstí primárně vytvářela prostor pro konání trhů, byla tedy jedním z předpokladů základní funkce měst a v jejich rozměrech se zřejmě odrážejí i potřeby a míry funkcí jednotlivých městských organizací. Zdařilá městská založení sama o sobě dokládají, že zásadním předpokladem úspěchu byl především správný odhad podmínek, které příslušný region skýtal pro hospodářský rozvoj tržního centra (Radová–Hauserová 1991, 121), což nelze v daných souvislostech rozhodně opomenout. Nezdařená městská založení jsou v této souvislosti vlastně logickým nepřímým důkazem tohoto konstatování (Žemlička 1979). Navíc se zdá být zřejmé, že ani lokační města, vzniklá ze starších, poměrně již ekonomicky rozvinutých aglomerací, se nevytvářela bez nějakého urbanistického projektu, který do výstavby vnášel nutný systém (Petráň 1985, 490). Málo povšimnuté zůstalo zatím také konstatování J. Muka (1992, 61), že „u klasických měst s tradičně kamennou zástavbou k zásadním proměnám půdorysu zřejmě nedocházelo“. I původní primitivní obydlí městských počátků bývala umístována na již do vyměřené půdorysné osnovy (Radová–Hauserová 1991, 129).

Přestože je třeba znovu připomenout nepochybná úskalí retrogresivní metody, zejména při dílčích analýzách, a také s vědomím toho, že půdorysná osnova náměstí, bloků, ulic a jednotlivých parcel se leckdy ještě proměňovala v souvislosti s ustalováním majetkoprávních poměrů i s vývojem průčelní fronty domů zejména na náměstích, která se ustalovala leckdy až v průběhu 14. stol. (Petráň 1985, 500, 523), nelze pominout některá, dosud nepovšimnutá fakta. Je to především skutečnost, že porovnání obou komponent – tj. rozměrů náměstí a celého obydleného půdorysu – vede u severočeských měst, překvapivě k řadě shodných relací, a to i u lokalit svojí absolutní velikostí i významem v regionu nesoiměřitelných. Zhruba v poměru 1 : 19 jsou náměstí ve vztahu k celému středověkému areálu v případech Žitavy (po r. 1265) a Teplíc. Relace 1 : 12 přichází u Litoměřic (po rozšíření ve 14. stol.), zatímco u Chomutova, Mostu (s oběma náměstími) a Žatce činí zhruba 1 : 10. Vztah 1 : 7 je zjištěný v případech Bělé p. Bezd., České Lípy, Českého Dubu, Frýdlantu i Kadaně. Poměr 1 : 4 byl dosažen v Kravařích, prvé vývojové fázi Litoměřic i Žitavy a také v Úštěku. I když všechny tyto kvantifikační ukazatele mohou být výsledkem souhry náhod, celá záležitost si dozajista zaslouhuje samostatné pozornosti. V případě, že by se tyto, či jiné relace podařilo prokázat na větším vzorku českých měst, získalo by se jejich prostřednictvím konkrétní a do jisté míry také relativně exaktnější východisko pro hodnocení kvantitativních i kvalitativních stránek vývoje fenoménu měst a řádu velikostí jejich areálů.

Obr. 1. Severočeská středověká města (majetkoprávní a chronologická geneze).

Legend a: A – Přemyslovské kastelanie a královská založení I. poloviny 13. stol., B – ostatní založení na královském majetku, C – založení církevních institucí, D – šlechtická založení. (Plně vybarvené – 13. stol., poloviční vybarvené – 14. stol., nevybarvené – 15. stol.)

Seznam lokalit: 1 Bělá p. Bezd., 2 Benešov n. Plouč., 3 Bezděz, 4 Bílina, 5 Blíževdly, 6 Blšany, 7 Březno, 8 Budyně, 9 Buškovice, 10 Cvikov, 11 Česká Kamenice, 12 Česká Lípa, 13 Český Dub, 14 Děčín, 15 Doksy, 16 Dubá, 17 Duchcov, 18 Ervěnice, 19 Frydlant, 20 Grafenthal, 21 Hodkovice n. Moh., 22 Holany, 23 Hořtka, 24 Hrádek n. Nis., 25 Hrob, 26 Chomutov, 27 Chrástava, 28 Chřibská, 29 Jablonné v Podj., 30 Jestřebí (Krušina), 31 Jezvě, 32 Jirkov, 33 Kadaň, 34 Klášterec n. O., 35 Kopisty, 36 Kralupy u Chomutova, 37 Kravaře, 38 Krupka, 39 Kryry, 40 Kuřívody, 41 Libochovice, 42 Litoměřice, 43 Louny, 44 Lubenec, 45 Maštov, 46 Míroň, 47 Most, 48 Osečná, 49 Panenský Týnec, 50 Podhradín, 51 Postoloprty, 52 Přisečnice, 53 Ročov, 54 Roudnice n. L., 55 Rumburk, 56 Slavětín, 57 Stráž p. Ralskem, 58 Strupčice, 59 Škrle, 60 Sluknov, 61 Štětí, 62 Teplice, 63 Třebenice, 64 Údlice, 65 Ústí n. L., 66 Ústěk, 67 Verneřice, 68 Vilemov, 69 Vroutek, 70 Zákupy, 71 Žandov, 72 Zatec, 73 Železný Brod, 74 Žitava.

Poznámky

- 1 Nejmladší doklad pro Čechy se mi podařilo zjistit ke Stodu z r. 1315: „*ut villa ipsius monasterii dicta Stod oppidum forense seu locus forensis*“ (RBM III, č. 261, s. 107), zatímco na Moravě se týká Vratěnina: „*villa nostra Vreting oppidum forense seu locus forensis*“ (RBM III, č. 818, s. 327); termín přichází tedy v obou nejmladších případech již v synonymní variantě.
- 2 Ujediněným počinem zcela jiné kategorie bylo vysazení královčina statečku Štětí na městečko, které uskutečnil r. 1314 zdejší vladař Balwin (Šimák 1938, 971).
- 3 Není tu možno rozvádět literaturu ani prameny, vztahující se k jednotlivým lokalitám. Pokud jde o městské lokality 13. stol. odkazují na připravované Repertorium českých moravských a slezských měst doby přemyslovské (autory severočeských hesel jsou tu J. Smetana, J. Tomas a T. Velímský). Jinak viz hlavně J. V. Šimák (1938).

Literatura a prameny

- BAKALA, J., 1977: Zrod městského zřízení na středověkém Opavsku, ČSIM 26, serie B, 97–122.
- BAUER, O., 1947: Žitava v českých dějinách, in: In Žitavsko v českých dějinách, Praha.
- BOHÁČ, Z., 1979: Pozemková držba pražského arcibiskupství v době předhusitské, HG 18, 1879, 165–203.
- CDB: Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae V.1 (ed. J. Šebánek–S. Dušková), Praha 1974.
- CIM: Codex iuris municipalis Regni Bohemiae IV.2 (ed. A. Haas), Praha 1960.
- ČECHURA, J., 1986: K charakteru zástavby v Českých Budějovicích, AH 11, 245–253.
- DURDÍK, T., 1995: Královské hrady a královská města v Čechách 13. století, AH 20 (v tisku).
- FRB II: Fontes rerum Bohemicarum. Tom. II (ed. J. Emler), Praha 1874.
- FROLÍK, J.–SIGL, J., 1985: K počátkům města Chrudimí, AH 10, 175–180.
- GABRIEL, F.–PANÁČEK, J., 1990: Vznik a počátky České Lípy, Bezděz. Vlastivědný sborník Českolipska 1990, 11–38.
- GABRIEL, F.–PANÁČEK, J., 1994: Vývoj panských sídel na horním území novozámeckého panství. 3. část, Castellologica Bohemica 4 (v tisku).
- GABRIEL, F.–SMETANA, J., 1980: Sídelně historické aspekty vzniku města České Lípy, AH 5, 131–142.
- HAUSEROVÁ, M., 1992: Příspěvek ke genezi půdorysného rozvrhu zakládaných měst v českých zemích, ZPP I, č. 0, 9–15.
- HOENIG, A., 1921: Deutsche Städtebau in Böhmen. Die mittelalterlichen Stadtgrundrisse Böhmens mit besonderer Berücksichtigung der Hauptstadt Prag, Berlin.
- HOFFMANN, F., 1990: K systémové analýze středověkých měst, ČČH 88, 252–272.
- HOFFMANN, F., 1992: České město ve středověku, Praha.
- CHARVÁTOVÁ, K., 1984: Kolonizace osekého kláštera ve 13. a 14. století, FHB 6, 235–288.
- JANČÁREK, P., 1971: Města českého Krušnohoří v předbělohorské době, Ústí nad Labem.
- JIRÁSKO, L., 1979: Kláštery ve městech v Čechách a na Moravě ve 13. století, HD 4, 133–164.
- KEJŘ, J., 1987: Trhy a trhové vsi v Čechách a na Moravě, PHS 28, 9–44.
- KLÁPŠTĚ, J., 1994: Změna – středověká transformace a její předpoklady, Mediaevalia archaeologica Bohemica, in: Památky archeologické – Supplementum 2, 9–59.
- KLÁPŠTĚ, J.–VELÍMSKÝ, T., 1981: Shrnutí výsledků první etapy výzkumu historického jádra města Mostu, in: Současné úkoly československé archeologie, Praha, 150–155.
- KOTYZA, O.–SMETANA, J., 1991: Zaniklá středověká osada Mury a města doksanského kláštera, AR XLIII, Praha, 611–632.
- KUČA, K., 1992: Urbanistická kompozice středověkých měst a městeček v jižních Čechách, AH 17, 115–130.
- LÍBAL, J., 1970: Starobylá města v Československu, Praha.
- MAREK, J., 1961: Areál středověkých měst, SMM 80, 227–237.
- MUK, J., 1992: K současnému stavu výzkumu urbanismu a stavební podoby středověkých měst, AH 17, 59–62.
- NOVÝ, R., 1973: Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách, ČSČH 21, 1973, 73–108.
- NOVÝ, R., 1991: Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století, Studia mediaevalia Pragensia II., 125–146.
- PETRÁŇ, J., 1985: Dějiny hmotné kultury I., 1–2, Praha 1985.
- RADOVÁ, M.–HAUSEROVÁ, M. 1991: Lokační urbanismus, AH 16, 121–130.
- RAKOVÁ, I., 1979: Vývoj pozemkové držby pánů z Vartenberka v letech 1281–1415, HG 18, 69–102.
- RAZÍM, V., 1985: K stavebnímu vývoji opevnění Bělé pod Bezdězem, PaP 10, 143–150.
- RAZÍM, V., 1990: K problematice městských opevnění severovýchodních Čech, PaP 15, 513–528.
- RAZÍM, V., 1993: K počátkům města Rakovníka. K problematice vesnického urbanismu ve středních Čechách, in: Památky středních Čech 7/3, 9–23.
- RBM: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II. (ed. J. Emler), Praha 1882; III. (ed. J. Emler), Praha 1890; IV. (ed. J. Emler), Praha 1892.

- RICHTER, M., 1975: České středověké město ve světle archeologických výzkumů, AR 27, 245–258.
- RICHTER, M., 1982: Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera, Praha.
- RICHTER, M.–VELÍMSKÝ, T., 1993: Die archäologische Erforschung von Stadtwüstungen des 13. Jahrhunderts in Böhmen, in: Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie 11, 83–110.
- RLO: Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970, díl I, sv. 1, Praha 1978.
- RUSÓ, A., 1988: Není Duchov jako Hradišín. O archeologickém průzkumu Krajského muzea v Teplicích, in: Zpravodaj města Duchova č. 11, 7–8.
- RUSÓ, A.–FEJTOVÁ, O., 1991: Löwen – Funde in Bilin, in: Jahrbuch für sudetendeutschen Museen und Archive, 206–211.
- RUSÓ, A.–SMETANA, J., 1994: Zaniklé městečko pod Házmburkem (K otázce tzv. latránů a opevněných podhradí), AH 19, 319–336.
- SEELIGER, E. A., 1936: Geschichte der Reichenberger Bezirkes bis zum Ausbruch des 30jähr. Krieges, in: Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg III.1, Liberec 1936.
- SCHATKOWSKI, M., 1984: Die böhmischen Besitzungen des Zisterzienserklosters Altzella (1162–1540), FHB 6, 221–234.
- SMETANA, J., 1979: K topografii areálů severočeských měst ve 13. a 14. století, ČSČH 27, 573–599.
- SMETANA, J., 1981: Počátky města Ústí nad Labem, Historický sborník Okresního vlastivědného muzea v Ústí n. L., 5–27
- SMETANA, J., 1988: Počátky Úštěku, in: Litoměřicko 24, 91–110.
- SMETANA, J., 1989: K problému translací českých měst ve 13. a 14. století, AH 14, 95–107.
- SMETANA, J., 1990: Počátky města Kravaře v severních Čechách, FHB 13, 43–85.
- SMETANA, J., 1994: Rumburk v době předhusitské, Děčínské vlastivědné zprávy 1994, č. 1, 13–19.
- SOMMER, P., 1978: České kláštery 10.–13. století ve světle archeologických výzkumů, AH 3, 337–345.
- ŠIMÁK, J. V., 1938: Středověká kolonizace v zemích českých, České dějiny I, 5, Praha.
- TOMAS, J., 1967: Počátky města Žatce, Historický sborník Ústecka, 25–47.
- TOMAS, J., 1979a: Města v severozápadních Čechách ve 13. století, HD 4, 69–132.
- TOMAS, J., 1979b: Litoměřický městský region ve středověku, Ústecký sborník historický, 61–82.
- TOMAS, J., 1985: Počátky města Litoměřic II/2, 31–90.
- URBAN, J., 1992: Lichtenburkové. Jejich postavení v českých dějinách doby předhusitské, in: Heraldika a genealogie XXV, 185–304.
- VELÍMSKÝ, T., 1989: K problematice počátků českých měst – prostorový vývoj a nejstarší zástavba, AH 14, 67–93.
- VELÍMSKÝ, T., 1992a: Ke vzniku maštovského územního a majetkového celku, Muzejní a vlastivědná práce 30 (Časopis Společnosti přátel starožitností 100/3, 156–169.
- VELÍMSKÝ, T., 1992b: Zur Problematik der Stadtgründung des 13. Jahrhunderts in Kynšperk nad Ohří (Königsberg), PA LXXXIII, Praha, 105–148.
- VELÍMSKÝ, T., 1992c: Hradišici Všebor a Kojata a počátky vrcholně středověkého Mostu, ČČH 90, 321–334.
- VELÍMSKÝ, T., rkp.: Heslo Teplice in: Repertorium českých, moravských a slezských měst doby přemyslovské.
- ŽEMLIČKA, J., 1978a: K charakteristice středověké kolonizace v Čechách, ČSČH 26, 58–81.
- ŽEMLIČKA, J., 1978b: Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách, ČSČH 26, 559–586.
- ŽEMLIČKA, J., 1979: Nezdařená městská založení v Čechách ve 13. století, HD 4, 43–68.
- ŽEMLIČKA, J., 1980a: Bezdězsko – „královské území“ Přemysla Otakara II., ČSČH 28, 726–751.
- ŽEMLIČKA, J., 1990a: K počátkům a rozrodu Hradišiců, FHB 13, 7–41.
- ŽEMLIČKA, J., 1990b: Ke zrodu vrcholně feudální „pozemkové“ šlechty ve státě Přemyslovců, ČMM 109, 17–38.

Zusammenfassung

Stadtnetzverwandlungen im Norden Böhmens bis 15. Jh.

Der Beitrag versucht, einige die Entstehung und Entwicklung des Stadtnetzes in Nordböhmen bis zum Ende des 15. Jhs. betreffende Problemkreise zusammenzufassen. Er konzentriert sich auf das Beurteilen der Raumordnung der Erscheinungen im breiteren Kontext mit der nächsten Umgebung sowie mit der umfangreicheren Region der einzelnen Städte. Der erste Teil des Beitrags verfolgt die Entwicklung des Urbanisierungsmaßes im Nordböhmischem Kreis, wo in dieser Zeit insgesamt 70 Lokalitäten entstanden, die wenigstens elementare Stadtfunktionen erfüllten, wenn wir Žitava (Zittau), bzw. kurzzeitige Verschiebungen der städtischen Funktionen auf eine andere Lokalität von demselben Dominium nicht rechnen. Davon entstanden hier bis Ende des 13. Jhs 29 stadtartige Siedlungen, was im Durchschnitt eine Siedlung für 270 km² (im Vergleich mit dem böhmischen Durchschnitt eine Siedlung für 332 km²) bedeutet. Gegen Ende des 14. Jhs war dieses Verhältnis eine Siedlung zu 140 km² (Landesdurchschnitt war eine zu 116 bis 143 km²). Am Ende des verfolgten Zeitgebiets stellte diese Relation in Nordböhmen das Verhältnis

1 Stadt oder Städtchen zu 112 km² dar, während der Landesdurchschnitt 1 für etwa 130 km² betrug. Das Maß sowie das Tempo der Urbanisierung waren also im Mittelalter (mit Ausnahme des 14. Jhs) im Norden Königreichs Böhmen höher als der Landesdurchschnitt.

Zur Entwicklungsgrundlage des Stadtnetzes wurden die königlichen Städte, welche hier bis zum Ende der Premysliden-Zeit insgesamt 13 entstanden. Davon blieben jedoch nur 6, also weniger als eine Hälfte, im Besitz des Herrschers. Die Kircheninstitutionen (Prager Bistum, Benediktiner, Prämonstratenser und Zistercienser) gründeten insgesamt 9 Städte (6 im 13., 2 im 14. und 1 im 15. Jh.), was eine fallende Tendenz der Begründungsinitiativen in diesem social-ökonomischen Milieu zeigt. Wenn wir dazu noch auch königliche Begründungen rechnen ist es offenbar, daß sich an der Urbanisierung in Nordböhmen in entscheidenden Maße ein anderes Subjekt der damaligen Gesellschaft – die adeligen Geschlechter – beteiligte, die darüber hinaus im 14. Jh. in seinen Besitz insgesamt 5 von den ursprünglichen königlichen Lokationen gewann. Die selbständige Begründungsaktivität des Adels wurde bereits im 13. Jh. zum Anlaß für die Entstehung von 10 Städten. Ihren Höhepunkt erreichte sie im 14. Jh., als noch insgesamt 24 hinzukamen; in das 15. Jh. kann man 15 weitere Städte datieren. Die objektiven Anregungen zu einer „gesteuerten“ Bildung dieser Art Untertanenstädte und -Städtchen waren erstens durch die ökonomischen Grundbedürfnisse der entstehenden und sich verändernden adeligen Dominien und zweitens durch die Entwicklung der pekuniären Form der Feudalrente primär determiniert. Die ältesten nordböhmisches Untertanenstädte wuchsen außer dem Umkreis einer böhmischen Meile (ca. 11 km). Genau hinter eines so verstandenen idealen Umkreises entstand nach dem J. 1261 Kravaře, das gerade in Doppelentfernung von Litoměřice liegt. Dieser Gesichtspunkt wurde wahrscheinlich auch bei den Bemühungen zur Geltung gebracht, eine königliche Stadt unter Bezděz mit dem genau 22 km von Kravaře entfernten Zentrum zu gründen. Nicht zufälligerweise entstand in der Lücke zwischen Děčín und Žitava in den gleichen Raumdimensionen eine der bedeutendsten Untertanenstädte in diesem Bereich – Česká Lípa. Diese Distanz war offenbar so wichtig, daß in den Fällen, wenn sie nicht gehalten worden war, wurden die königlichen bald zu Untertanenstädten (Děčín, Chomutov). In diesem Zeithorizont handelte es sich jedoch um eine ideale hierarchisierte Struktur des Landes, die in der Regel von Herrschern gesteuert wurde. Die Bedürfnisse der späteren Feudalherrschaften wurden selbstverständlich von ganz anderen Maßstäben gegeben, denn es sich hier um die Realisierung der städtischen Funktionen im Rahmen der nicht gleich großen und sich räumlich sowie güterrechtlich ver wandelnden Dominien handelte. Die primäre Wichtigkeit der Beziehungen der Städte bzw. Städtchen zu den den Bedürfnissen einzelner Dominien und nicht der Beziehungen zum breiteren geographischen Hinterland verursachte hier da ihre beträchtliche Anhäufung. Manchmal betrug die Entfernung zwischen ihnen einander nur 2–3 km (Kravaře – Blíževedly – Stvolínky und Vroutek – Kryry). Während sich in der näheren Umgebung von königlichen Städten gelang, neue auf den adeligen Gütern entstandene Marktzentren zu unterdrücken, war bei diesen ziemlich gleichwertigen Siedlungen keine ähnliche Diskrimination der natürlichen Entwicklung möglich. Die geographischen Zusammenhänge der Siedlungen begrenzten jedoch in diesen Fällen ihre ökonomische Bedeutung und damit auch ihre Größe. Die archäologischen Forschungen in einer Reihe von böhmischen Städten bewiesen mehr oder weniger eine langzeitige Kontinuität der elementaren Grundrißcharakteristiken ihrer Kerne. Die quantitativen und die davon abgeleiteten qualitativen Unterschiede sind deshalb also von großer Bedeutung, wenn wir auch in Betracht nehmen, daß die retrogressive Methode bei der Feststellung ihrer Größe im Mittelalter nicht voll verlässlich ist, und daß die Bebauung innerhalb der Stadtareale unterschiedlich dicht war, was manche Ungenauigkeiten verursachte. Diese Differenzen wurden nämlich von ökonomischen Bedingungen und Bedürfnissen einzelner Regionen bestimmt. Eine der notwendigen Veränderungen war gewöhnlich das Erfordernis, die Stadt zu erweitern, also den Stadtmauernumfang zu vergrößern. Am deutlichsten kann man diese Erscheinung bei der Stadt Žitava beobachten, die von den ursprünglichen 8 ha nach dem J. 1265 auf 38 ha erweitert wurde. Von heutigen nordböhmisches Städten waren im 13. Jh. die größten Most und Zatec mit 16 ha. Im 14. Jh. war es die Stadt Litoměřice, die von den ursprünglichen 7,5 ha auf 18 ha aufwuchs. Nach der Translation hatte Děčín insgesamt 12 ha anstatt der ehemaligen 7 ha und Ústí nad Labem verbreitete sich nach den Hussitenkriegen von 9 auf 14 ha, während Kadaň und Louny vom Anfang an auf 10 ha blieben. Man muß also die Tatsache betonen, daß der höhere rechtliche Status der königlichen Städte nicht gerade ihre Vergrößerung im Vergleich mit den Untertanenstädten bedeutete. Also Teplice und auch Bělá pod Bezd. erreichten im 14. Jh. das überraschende Ausmaß 18 ha. Auf 10 ha wuchs damals Česká Lípa, während der Stadtkern von Chomutov 8 ha hatte. Die meisten Untertanenstädte gehörten allerdings in die Kategorie „Zwergstädte“ – z. B. Kravaře und Ústěk (4,5 ha), oder Frýdlant und Český Dub (3,5 ha). Noch geringer waren die sogenannten „Burgstädte“ („latrány“) im 15. Jh. wie Podhradín oder Grafenthal, die nicht größer als 2 ha waren.

Einen charakteristischen Zuprägen der böhmischen Urbanisation die Stadtplätze ein. Weil sie den Raum für das Stattfinden der Märkte bildeten, gehörten sie unter die Determinanten der elementaren Funktion der Stadt und in ihren Ausmaßen können sich deshalb auch Bedürfnisse und Maße der Funktionen von einzelnen städtischen Organismen widerspiegeln. Die erfolgreichen Städtebegründungen beweisen selbst von sich, daß für den Erfolg der Lokation eine wesentliche Voraussetzung die richtige Schätzung der Bedingungen war, die die zugehörige Region für die wirtschaftliche Entwicklung des Marktzentrens gewährte. Der Vergleich der beiden Komponenten von nordböhmisches Städten führt zu einer Reihe

kongruenter Relationen, und zwar auch bei den Lokalitäten, die für ihre absolute Größe und Bedeutung in der breiteren Region unvergleichbar sind. Was die Beziehung des Stadtplatzes zum ganzen Areal betrifft, gilt bei Žitava (nach dem J. 1265) und Teplice das Verhältnis 1 : 19. Die Relation 1 : 12 kommt bei Litoměřice (nach der Erweiterung im 14. Jh.) in Frage, während es bei Chomutov, Most (mit beiden Plätzen) und Žatec ungefähr 1 : 10 beträgt. Das Verhältnis 1 : 7 ist bei Bělá pod Bezd., Český Dub, Česká Lípa, Frýdlant und Kadaň feststellbar. Die Beziehung 1 : 4 wurde in Kravaře, und in der ersten Entwicklungsphase bei den Städten Litoměřice, Žitava und auch Ústěck erreicht. Wenn auch alle diese Quantifikationszeichen nur durch Zusammentreffen von zufälligen Umständen entstehen konnten, verdient es zweifellos weitere Aufmerksamkeit. Wenn es möglich wäre, die analogischen Relationen bei einer größeren Anzahl von Lokalitäten zu beweisen, könnte man damit einen korrekten und gewissermaßen exakteren Ausgangspunkt für das Auswerten der qualitativen sowie quantitativen Entwicklungsaspekte des Phänomens Stadt und auch der Stadtgrößen gewinnen.

Abb. 1. Nordböhmisches mittelalterliche Städte (güterrechtliche und chronologische Genese).

Legende: A – premyslidische Kastellaneien und königliche Begründungen aus der 1. Hälfte des 13. Jh.s, B – andere Begründungen auf dem königlichen Besitz, C – Begründungen von kirchlichen Institutionen, D – adelige Begründungen. (Volle Ausfärbung – 13. Jh., halb ausgefärbt – 14. Jh., nicht ausgefärbt – 15. Jh.)

Liste der Lokalitäten:

1 Bělá p. Bezd., 2 Benešov n. Plouč., 3 Bezděz, 4 Bilina, 5 Blíževedly, 6 Blšany, 7 Březno, 8 Budyně, 9 Buškovice, 10 Cvikov, 11 Česká Kamenice, 12 Česká Lípa, 13 Český Dub, 14 Děčín, 15 Doksy, 16 Dubá, 17 Duchcov, 18 Ervěnice, 19 Frýdlant, 20 Grafenthal, 21 Hodkovice n. Moh., 22 Holany, 23 Hoštka, 24 Hrádek n. Nis., 25 Hrob, 26 Chomutov, 27 Chrastava, 28 Chřibská, 29 Jablonné v Podj., 30 Jestřebí (Krušina), 31 Jezvė, 32 Jirkov, 33 Kadaň, 34 Klášterec n. O., 35 Kopisty, 36 Kralupy u Chomutova, 37 Kravaře, 38 Krupka, 39 Kryry, 40 Kuřivody, 41 Libochovice, 42 Litoměřice, 43 Louny, 44 Lubenec, 45 Maštov, 46 Mimoň, 47 Most, 48 Osečná, 49 Panenský Týnec, 50 Podhradín, 51 Postoloprty, 52 Přisečnice, 53 Ročov, 54 Roudnice n. L., 55 Rumburk, 56 Slavětín, 57 Stráž p. Ralskem, 58 Strupčice, 59 Škrle, 60 Šluknov, 61 Štětí, 62 Teplice, 63 Třebenice, 64 Údlice, 65 Ústí n. L., 66 Ústěck, 67 Verneřice, 68 Vilémov, 69 Vroutek, 70 Zákupy, 71 Žandov, 72 Žatec, 73 Železný Brod, 74 Žitava.